

Vraag nr. 4
van 16 oktober 2000
van mevrouw SIMONNE JANSSENS-VANOPPEN

Samenwerkingsontwikkeling – Beroepsonderwijs

Het in contact komen met andere culturen en het uitwisselen van culturele ervaringen zijn belangrijke elementen om te komen tot een verdraagzame, solidaire basishouding ten aanzien van anderen. Daarom worden hieromtrent ook vele projecten opgestart gericht naar jongeren.

Zo bestaan er reeds verschillende leer- en doepakketten voor de leerlingen van het basisonderwijs. Ook ontstaan er langzaam dergelijke projecten die specifiek naar kleuters zijn georiënteerd (cfr. het Limburgse project "De Koning van Pizza").

Maar een belangrijke doelgroep wordt nog steeds over het hoofd gezien : de jongeren (14-16-jarigen) van het beroepsonderwijs, waarvoor tot op heden nog geen enkel programma is uitgewerkt.

Onder andere op deze wijze kan preventief werk worden geleverd om jonge mensen een open en verdraagzame houding bij te brengen die leidt tot meer begrip en solidariteit ten aanzien van alle bevolkingsgroepen. Dit kan met een doorgedreven en consequente benaderingsstrategie die deze doelgroep van jongeren aanspreekt.

1. Op welke wijze wordt er op het gebied van sensibilisering naar "samenwerkingsontwikkeling" voor de leerlingen uit het beroepsonderwijs een hedendaags vormingspakket uitgewerkt en geïmplementeerd ?
2. Wordt een dergelijk vormingspakket dan ook expliciet ingepast in de eindtermen ?

Antwoord

Algemeen

De wetgever kent een ruime pedagogische autonomie toe aan de onderwijsverstrekkers. De overheid is dan ook niet bevoegd op het vlak van het concipiëren van lessentabellen en leerplannen. De onderwijskwaliteit wordt evenwel bewaakt enerzijds via de procedure van goedkeuring van leerplannen door de Vlaamse regering op advies van de onderwijsinspectie, en anderzijds door het opleggen van eindtermen en ontwikkelingsdoelen. In de leerplannen moeten de vakgebonden eindtermen en

ontwikkelingsdoelen op herkenbare wijze aan bod komen.

Ingevolge het besluit van de Vlaamse regering van 20 juni 1996, decretaal bekrachtigd op 24 juli 1996, zijn de eindtermen en – voor de zogenaamde B-stroom – de ontwikkelingsdoelen met betrekking tot de eerste graad van het voltijds secundair onderwijs progressief, leerjaar na leerjaar, in werking getreden vanaf het schooljaar 1997-1998. De eindtermen voor de tweede en derde graad van het voltijds secundair onderwijs (alle onderwijsvormen) zijn vastgelegd bij besluit van de Vlaamse regering van 23 juni 2000 ; de decretale bekrachtiging, noodzakelijk voor invoering door de scholen, moet nog volgen. Het is vooralsnog de bedoeling deze eindtermen eveneens progressief, leerjaar na leerjaar te beginnen met het eerste leerjaar van de tweede graad, vanaf het schooljaar 2001-2002 te laten ingaan.

Er zijn vakgebonden eindtermen voor alle vakken van de basisvorming (uitgezonderd godsdienst/niet-confessionele zedenleer) variërend naargelang graad en onderwijsvormen, en vakoverschrijdende eindtermen per graad. Onder de vakoverschrijdende eindtermen komen onder meer "opvoeden tot burgerzin" en "sociale vaardigheden" voor.

De parlementaire vraag heeft betrekking op de leeftijdsgroep 14- tot 16-jarigen van het beroepsonderwijs, wat onderwijskundig correspondeert met de tweede graad. In het kader van bovenvermelde eindtermen komen op het niveau tweede graad de thema's verdraagzaamheid en solidariteit aan bod. Onder "opvoeden tot burgerzin" valt inderdaad het luik van de mensenrechten, waaronder het universeel karakter van de mensenrechten, de schendingen ervan, de onderlinge afhankelijkheid van mensenrechten en de inzet voor de naleving en toepassing ervan ... Anderzijds is één van de sociale vaardigheden het oefenen in relatievormen, bijvoorbeeld door respect en waardering uit te drukken voor anderen.

Het komt aan de onderwijsinrichters zelf toe om, gebruikmakend van hun autonomie, te bepalen hoe de eindtermen in de onderwijspraktijk worden geïmplementeerd. Vakoverschrijdende eindtermen, die slechts dienen nagestreefd te worden, moeten niet in de leerplannen worden hernomen. De overheid kan dan ook louter vrijblijvend begeleiding of ondersteuning bieden om laatstbedoelde eindtermen na te streven.

Verdraagzaamheid en solidariteit zijn onderwerpen waaraan de (onderwijs)autoriteiten ook los van de eindtermenproblematiek aandacht hebben geschonken. De volgende niet-limitatieve lijst van acties, steeds met nadruk op het facultatief karakter voor scholen en schoolbesturen, illustreert dit :

- door de Vlaamse Onderwijsraad (VLOR) werd in 1999 de bundel "De kracht van je stem" gepubliceerd, waarin onder meer het thema van de mensen- en kinderrechten wordt aangesneden.

De bundel omvat didactisch materiaal voor leerders en leerlingen en werd, op aanvraag, gratis ter beschikking van de scholen gesteld ;

- elk schooljaar legt de Vlaamse regering op eigen initiatief een aantal prioritaire nascholings thema's vast.

Voor het schooljaar 2000-2001 is één daarvan het eindtermendossier "leren leren en sociale vaardigheden" ;

- in 1999 heeft het onderwijsdepartement een door Amnesty International uitgegeven cd-rom rond mensenrechten aangekocht, waarvan scholen op verzoek gratis een exemplaar konden krijgen ;
- Canon, de Cultuurcel van het Departement Onderwijs, ondersteunt in het kader van de Dynamo2-actie projecten van scholen die bijdragen tot een bedrijvige, democratische, gezonde, groene of muzische school. De ondersteuning is zowel inhoudelijk als financieel.

Eenzijds kan een project, na aanvraag, voor een subsidie in aanmerking komen, anderzijds wordt onder scholen een catalogus verspreid waarin diverse organisaties hun werking voorstellen. Geïnteresseerde scholen kunnen met deze organisaties samenwerken, doch evenzeer op andere verenigingen en instanties een beroep doen ; bij onderzoek van de subsidievraag vormt de ondersteunende partner één van de beoordelingscriteria.

Specifiek

I. Hedendaags vormingspakket op het gebied van sensibilisering naar "samenwerkingsontwikkeling"

1. Een geïntegreerd gelijkekansenbeleid

In het regeerakkoord en in mijn Beleidsnota 2000-2004 wordt er inderdaad voor geopteerd het doelgroepengericht onderwijsbeleid *te continueren en uit te breiden* in het basisonderwijs en het secundair onderwijs.

Gelet op deze verruiming, wordt het debat opengetrokken naar een *geïntegreerd gelijkekansenbeleid* voor zowel allochtonen als autochtonen, waarbij men als uitgangspunt neemt : de relatie tussen een minder gunstig sociaal, economisch of cultureel milieu en de onderwijsachterstand of de effectieve leer- en leefproblemen.

Volgens die visie wil de Vlaamse regering een gelijkekansenbeleid voeren waarbij discriminatie op basis van geslacht, afkomst, leeftijd, seksuele geaardheid en handicap wordt weggewerkt ("Een regering voor de Vlamingen", blz. 26).

2. Voor alle leerlingen

In die optiek is het echter *onmogelijk een welbepaalde doelgroep over het hoofd te zien*.

Of het nu gaat over leerlingen van het basisonderwijs, of over leerlingen uit andere onderwijsvormen en/of andere onderwijsniveaus, de doelstelling van het doelgroepengericht onderwijsbeleid zal telkens gaan over het *wegwerken van kansenongelijkheid*.

3. Sensibilisering van "samenwerkingsontwikkeling" voor leerlingen uit het beroepsonderwijs

Het ombuigen van dualisering en discriminatie naar integratie en emancipatie, is een uitdaging voor velen.

Bij de implementatie van het huidige onderwijsvoorrangs- en zorgverbredingsbeleid opteerde de overheid tot dusver – naast bijkomende omkadering voor de scholen – ook voor een *ondersteunend netwerk*.

In antwoord op de gestelde vraag naar "samenwerkingsontwikkeling" voor de leerlingen uit het beroepsonderwijs en de eventuele uitwerking en implementatie van een vormingspakket, hebben de twee – door de overheid gesubsidieerde – steunpunten, *Steunpunt NT2* en *Steunpunt ICO*, al baanbrekend werk verricht via wetenschappelijk onderzoek, het ontwikkelen van materialen en het aanbieden van vorming in verband met taalvaardigheidsonderwijs en – specifiek in verband met bovengestelde vraag – intercultureel onderwijs. (*NT2 : Nederlands Tweede Taal ; ICO : Intercultureel Onderwijs – red.*)

Het Steunpunt ICO heeft op het vlak van *samenwerkingsontwikkeling en coöperatief onderwijs* al heel wat gerealiseerd met het "*Samenlevings*"thema- en *leerkrachtenpakket van CLIM (coöperatief leren in multiculturele groepen – red.)*. CLIM is de Vlaamse variant van "Complex Instruction", in de jaren zeventig aan de Stanford University ontworpen door sociologe Liz Cohen. CLIM legt de focus op het werken aan sociale vaardigheden tijdens gestructureerde groepstaken. De diversiteit aan informatie, kwaliteiten en competenties die de leerlingen aan elkaar toekennen, is een voortdurend ingebouwde impuls die het leerproces van een interculturele vormgeving voorziet.

Een aantal van de CLIM-units worden nu reeds in het beroepssecundair uitgetest. De implementatie van de CLIM-pakketten in het secundair onderwijs wordt vanuit de VLOR gecoördineerd.

4. Vrijheid van onderwijs en autonoom pedagogisch project

Binnen de vrijheid van onderwijs en het autonoom pedagogisch project van de school zal de overheid de school vrijlaten in het aanwenden van middelen en methodes.

Binnen het geïntegreerd gelijkekansenbeleid zullen de scholen in de toekomst echter wel op hun eigen engagement en beleidsplan worden beoordeeld. Om de planlast te verminderen, zal het werken met verschillende aanwendingsplannen worden verlaten. De school zal echter binnen de context van haar schoolwerkplan een visie uitwerken over de aanpak van onderwijskansarme leerlingen.

Het plan zal in eerste instantie voor de school zelf worden geschreven als richtlijn voor de uitbouw van de praktijk, en voor de onderwijsinspectie als toezichthouder op de uitvoering ervan. Dit plan zal dus ook – meer dan nu het geval is – in directe

relatie met de *lokale klas- en schoolpraktijk worden beoordeeld*.

5. Opdracht voor de lerarenopleiding

Om samenwerkingsontwikkeling voor leerlingen – of het nu is uit het beroepsonderwijs of uit om het even welke onderwijsvorm – te sensibiliseren, moet er dus ook voldoende aandacht gaan naar het gelijkekansenbeleid in de initiële lerarenopleiding en de nascholing van de onderwijspersoneelsleden. Leerkrachten moeten handelingsbekwamer worden, niet alleen in het sneller detecteren van problemen, maar ook en vooral om in collegiaal overleg binnen de gewone klas de noodzakelijke ondersteuning aan de leerlingen te kunnen bieden.

Vermeldenswaard is hier het *AMD-project* : het Project Aansluiting en Maatschappelijke Differentiatie. Het project loopt sinds 1999-2000 in acht hogescholen met een lerarenopleiding. De doelstelling van het project is tweeledig. Enerzijds beoogt het project de aansluiting bij de bestaande onderwijsvernieuwing. Anderzijds wil men de instroom en de doorstroom van allochtonen en kansarmen in het pedagogisch hoger onderwijs verhogen. Sinds september 1999 begeleiden de drie steunpunten (ICO, NT2, CEGO) acht lerarenopleidingen. (*CEGO : Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs – red.*)

Specifiek naar leerlingen beroepsonderwijs

Het project beantwoordt op twee niveaus aan de sensibilisering en de samenwerkingsontwikkeling bij leerlingen van het beroepsonderwijs.

Ten eerste maken de leerlingen van het zevende jaar beroepssecundair onderwijs deel uit van de doelgroep voor het AMD-project. Ten tweede wordt er binnen de lerarenopleiding, in het bijzonder voor de vakken *PAV (Project Algemene Vakken)*, een inspanning gedaan om aan het onderwijs vernieuwende initiatieven te verlenen. Het uitgangspunt is ook hier de aanwezige diversiteit in de groep leerlingen die moet worden aangewend in het leerproces.

De grootste uitdagingen hierbij zijn :

- vertrekken van de leefwereld van de leerlingen ;
- ontwikkelen van uitdagende taken waarbij een kloof bestaat tussen de leerder en wat dient te worden geleerd (in het BSO wordt al te vaak een ondermaatse taakspanning aangewend) ;

- aanbieden van een krachtige leeromgeving ;
- ontwikkelen en toepassen van een variëteit van werkvormen die interactie en samenwerken mogelijk maken ;
- ruimte geven voor een diversiteit aan interactiewijzen van de leerlingen.

Een stand van zaken van hoe leerkrachten in opleiding momenteel worden voorbereid om zorgverbrekend te werken en in welke mate de curricula deze aspecten reeds bevatten, zal via de evaluatie van de lerarenopleidingen worden verkregen.

Die evaluatie is op dit ogenblik aan de gang en kan midden 2001 worden afgerond. Op basis hiervan kan worden nagegaan welke bijkomende inspanningen nog moeten gebeuren.

6. Randvoorwaarden

Leerlingen laten samenwerken, veronderstelt dus een aantal voorwaarden waaraan moet worden voldaan. De voorwaarden hebben betrekking op de organisatie, het management, het materiaal en de middelen, en op het aanwezig pedagogisch klimaat.

Zoals vermeld, veronderstelt samen leren en leven dus ook leerkrachtvaardigheden die moeten worden aangeleerd. Al deze voorwaarden zullen mee worden gedragen en ondersteund door het geïntegreerd gelijkekansenbeleid van de Vlaamse overheid. De overheid zal hierbij eveneens een oproep doen aan alle partners in en buiten het onderwijs (inrichtende machten, vakbonden, vertegenwoordigers van de allochtone gemeenschap, ouderverenigingen, gemeentebesturen, ...) om de diversiteit van de leerlingen als uitgangspunt te nemen en in het kader van het inschrijvingsbeleid van de school in principe alle leerlingen die zich aandienen, te aanvaarden. In die zin kan men terecht spreken van een streven naar sensibilisering van "samenwerkingsontwikkeling".

Uiteraard geldt dit in de eerste plaats als een expliciet appèl aan de verantwoordelijkheid van alle betrokken partijen om overleg te plegen en geen compromis, maar wel *een consensus* te bereiken.

II. Inpassing vormingspakket in de eindtermen

Een screening van ontwikkelingsdoelen en eindtermen maakt duidelijk dat coöperatief onderwijs (zoals bv. hierboven vermeld in het CLIM-vormingspakket) alle decretaal vastgelegde sociale vaardigheden dekt. Bovendien is er ook een hori-

zontale samenhang met andere vakgebonden doelen en eindtermen.

Er is in de vraag sprake van jongeren van 14-16 jaar uit het beroepsonderwijs. De realiteit wijst uit dat in het leerjaar 1B en het beroepsvoorbereidend leerjaar vaak leerlingen zitten van deze leeftijd.

Om op de vraag correct te antwoorden, wijzen we dus op de eindtermen/ontwikkelingsdoelen van de *eerste graad* (zie screening CLIM) en de eindtermen van de *tweede graad* beroepssecundair onderwijs (BSO).

Eindtermen

In dit CLIM-thema is er een horizontale samenhang met enkele vakgebonden doelen. Enkele worden hieronder indicatief opgesomd indien er samenhang is met de niet-vakgebonden doelen.

De leerkracht die dit CLIM-thema in de klas aanwendt, werkt echter vooral aan de niet-vakgebonden doelen zoals die decretaal werden vastgelegd voor de eerste graad van het gewoon secundair onderwijs én aan interculturele vaardigheden. Die leerdoelen worden hieronder toegelicht.

De nummering bij **Sociale vaardigheden, Opvoeden tot burgerzin** en **Leren leren** verwijst naar de brochure "Doelen voor heel de school, vakoverschrijdende eindtermen en ontwikkelingsdoelen voor de eerste graad van het gewoon secundair onderwijs", departement Onderwijs, 1997.

Intercultureel onderwijs

Doelstelling is het bijbrengen aan jongeren van interculturele competentie om te leren leven in een pluriforme samenleving. Die competentie houdt verschillende vaardigheden in die toelaten om te gaan met sociale en culturele verschillen.

"Intercultureel onderwijs wil jongeren leren omgaan met verscheidenheid in de samenleving, met overeenkomsten en verschillen tussen individuen en groepen die samenhangen met hun culturele en/of etnische achtergrond. Het moet ook racisme, discriminatie en stereotypering tegengaan. Het ICO wordt gezien als een veelzijdig, vakoverstijgend en integrerend principe : het moet het gehele curriculum doordringen, het pedagogisch handelen, de didactiek, het schoolklimaat, de schoolorganisatie, de onderwijsstructuur, enzovoort."

Doelen voor de hele school

Sociale vaardigheden

Elk CLIM-thema – bij uitstek dit – ontwikkelt alle decretaal vastgelegde sociale vaardigheden. We vermelden hier enkele sociale vaardigheden die in dit thema *extra* worden geoefend.

1. De ontwikkeling van een voldoende ruim gamma van relatiewijzen

2. De beheersing van het communicatieve handelen of het omgaan met elkaar

- 12 De leerlingen zijn toegankelijk en geven feed-back over eigen gevoel.
- 14 De leerlingen kunnen verduidelijken waarom ze voor een bepaald gedrag hebben gekozen.
- 16 De leerlingen heffen effectbesef en reflecteren over hun eigen gedrag.

3. De deelname aan vormen van samenwerking en sociale organisatie

- 3.4. Maatschappelijke en culturele patronen

De leerlingen kunnen uit aangeboden informatie, leef- en omgangsgewoonten binnen gezinnen of culturen weergeven en hun eigen gedrag daartegenover verwoorden en bespreekbaar stellen.

Horizontale samenhang tussen de leerdoelen "sociale vaardigheden" en vakgebonden leerdoelen is er in dit thema onder meer in volgende gevallen :

1. De ontwikkeling van een voldoende ruim gamma aan relatiewijzen

- Nederlands

5 De leerlingen kunnen de volgende tekstsoorten produceren : mededelingen (gevoelens, waarwordingen, verwachtingen in verband met het klasgebeuren tegenover een bekende volwassene verwoorden).

6 De leerlingen kunnen aan een gedachtewisseling in de klas deelnemen, daarin een standpunt onder woorden brengen en toelichten.

- Lichamelijke Opvoeding

33 De leerlingen betrekken alle leerlingen zonder onderscheid van geslacht, etnische origine of motorische aanleg in spel en andere groepsactiviteiten.

Opvoeden tot burgerzin

Van deze decretaal vastgelegde eindtermen wordt of kan in dit thema worden gewerkt aan het volgende.

1. De klas en de school

De leerlingen kunnen :

- 3 – op een verdraagzame manier omgaan met verschillen in sekse, huidskleur en etniciteit ;
- 4 – voor conflicten in de omgang met leeftijdgenoten oplossingen bedenken en zijn bereid om ze uit te voeren ;

2. Gezinsvormen en eigen leefkring

De leerlingen kunnen :

- 6 – verschillende gezinsvormen en gezinsculturen beschrijven en er begrip voor opbrengen ;
- 7 – zich een beeld vormen van het gedrag van mannen en vrouwen in de maatschappij in het algemeen en het gezin in het bijzonder, en dit toetsen in de eigen leefkring ;

3. Democratische vormen van bestuur

De leerlingen kunnen :

- 11 – de basiselementen (verkiezingen, groeperingen, overleg en compromissen, meerderheid en oppositie) van het functioneren van ons democratisch bestel op een eenvoudige wijze uitleggen : op schoolniveau en op het politieke niveau (indien door leerkracht gekozen in introductie) ;
- 13 – illustreren dat elk beleid rekening moet houden met ideeën, standpunten en belangen van diverse betrokkenen.

Ook in dit thema is er horizontale samenhang tussen de leerdoelen "opvoeden tot burgerzin" en vakgebonden leerdoelen. Deze samenhang wordt hier niet uitputtend behandeld. Enkele voorbeelden :

- Nederlands 5 (met 1.2)

De leerlingen kunnen de volgende tekstsoorten produceren : vragen en antwoorden met betrekking tot leerstofonderdelen in de klas, instructies aan bekende leeftijdgenoten, (...) ; mededelingen : de informatie die ze met betrekking tot een bepaald onderwerp, thema of opdracht hebben verzameld aan de leraar en klasgenoten aanbieden ; mededelingen : gevoelens, gewaarwordingen, verwachtingen die relevant zijn voor het groepsproces in de klas tegenover een bekende volwassene verwoorden.

- Nederlands 18 (met 3.9)

Met het oog op een efficiënte communicatie kennen de leerlingen de essentiële elementen van de communicatiesituatie (zender, ontvanger boodschap, kanaal) (indien door leerkracht gekozen in introductie).

Leren leren

Van deze decretaal vastgelegde vaardigheden wordt in elk CLIM-thema – en dus ook in dit – aan het volgende gewerkt.

1. In het domein van de uitvoering kunnen leerlingen :

- 3 – samenhangende informatie inhoudelijk begrijpen en analyseren door de betekenis van woorden, begrippen en zinnen, waar mogelijk, uit de context af te leiden ;
- 6 – bij het oplossen van een probleem : het probleem herformuleren (...) ;
- 7 – informatiebronnen adequaat raadplegen.

2. In het domein van de regulering kunnen leerlingen :

- 8 – hun werktijd plannen en het nodige materiaal selecteren en ordenen.

3. In het domein van de attitudes, leerhoudingen, opvattingen en overtuigingen :

- 11 – zijn de leerlingen bereid zelf naar oplossingen te zoeken (...).

Ontwikkelingsdoelen

Ook in het leerjaar 1B en het beroepsvoorbereidend leerjaar werkt de leerkracht die dit CLIM-

thema in de klas aanwendt vooral aan de niet-vakgebonden doelen én aan interculturele vaardigheden.

Voor het leerjaar 1B en het beroepsvoorbereidend leerjaar spreekt de wetgever van ontwikkelingsdoelen in plaats van eindtermen. In de decreetale eindtermen voor de A-stroom en de ontwikkelingsdoelen voor de B-stroom zijn *weinig verschilpunten* te vinden (gedetailleerd wordt op deze verschillen ingegaan in de brochure "Doelen voor heel de school, vakoverschrijdende eindtermen en ontwikkelingsdoelen voor de eerste graad van het gewoon secundair onderwijs", departement Onderwijs, 1997).

Belangrijk is dat deze leerjaren *remediërend* zijn, onder meer ten opzichte van de eindtermen uit het basisonderwijs. Een verschil met de eindtermen sociale vaardigheden is bijvoorbeeld dat de metaniveaus (beredeneren, reflecteren over eigen gedrag, beargumenteren) niet in de ontwikkelingsdoelen worden opgenomen.

Specifieke screening eindtermen tweede graad BSO op samenwerkingsontwikkeling (in het kader van multiculturaliteit)

Sociale vaardigheden

1. Subthema : interactief competent worden

De leerlingen :

- 1 – zoeken uit welke relatievormen ze vaak gebruiken en in welke contexten ;
- 2 – oefenen zich in relatievormen die ze minder goed beheersen, bijvoorbeeld : zich als persoon present stellen en respect en waardering uitdrukken voor anderen ; zich dienstvaardig opstellen, om hulp vragen en dankbaarheid tonen ; leiding geven, verantwoordelijkheid nemen en meewerken ; kritiek uiten en zich verdedigen, neen zeggen ; ongelijk of onmacht toegeven ;
- 3 – uiten hun zelfwaardegevoel en opvattingen ;
- 4 – worden zich bewust van en houden rekening met (on)gewenste effecten in een interactie.

2. Subthema : communicatieve vlotheid verwerven

De leerlingen :

- 6 – oefenen zich in elementen van het communicatieve proces die ze minder goed beheersen, bijvoorbeeld : a) actief luisteren ; b) beslissen over een mogelijke eigen reactie ; c) zich helder uitdrukken in ik-termen ;
- 7 – zijn bereid om de inbreng van de gesprekspartner ernstig te nemen.

3. Subthema : zorg dragen voor relaties

De leerlingen :

- 8 – kunnen het belang aangeven van volgende kenmerken van relaties : afspraken, regels, rollen, patronen, machtsverhoudingen en gelijkwaardigheid ;
- 9 – kunnen aangeven dat men binnen een relatie keuzes maakt en dat men een relatie vorm geeft op basis van inzicht in haar kenmerken ;
- 10 – oefenen zich in het opbouwen en onderhouden van een relatie door : in overleg afspraken te maken en taken te verdelen ; bewust/bedachtzaam om te gaan met gevoelens ; verschillen en conflicten binnen een relatie te herkennen en ermee om te gaan ; zich weerbaar op te stellen en persoonlijke autonomie te behouden ; het afwegen van het belang van een relatie ten opzichte van hun andere relaties ; om te gaan met vormen van afscheid nemen ;
- 11 – accepteren verschillen en hechten belang aan respect en zorgzaamheid binnen een relatie.

4. Subthema : in groep probleemoplossend samenwerken

De leerlingen :

- 12 – passen belangrijke elementen van overleg en gezamenlijke probleemoplossing toe, bijvoorbeeld : zoeken en aanbrengen van argumenten voor en tegen, voortbouwen op anderen's inbreng, gezamenlijk zoeken naar een probleemoplossingswijze en ze toepassen, meewerken aan het proces van besluitvorming, de wijze van samenwerking evalueren ;
- 13 – zijn bereid om samen te denken, te argumenteren en te discussiëren om met andere een

situatie te verbeteren of een probleem op te lossen.

Opvoeden tot burgerzin

Subthema 1. Mensenrechten

De leerlingen :

- 1 – kunnen de inhoud van de mensenrechten toelichten aan de hand van voorbeelden uit de mensenrechtencharters, inzonderheid aan de hand van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind ;
- 2 – kunnen in eigen woorden uitleggen dat mensenrechten onderling afhankelijk zijn ;
- 3 – kunnen het universeel karakter van mensenrechten aantonen ;
- 4 – kunnen voorbeelden geven dat mensenrechten van iedereen voortdurende aandacht en inspanningen vergen en een dynamisch gegeven zijn ;
- 5 – herkennen schendingen van mensenrechten ;
- 6 – herkennen vooroordelen en discriminerend optreden bij zichzelf, bij anderen en in de media ;
- 7 – hebben belangstelling voor hun eigen rechten en die van anderen ;
- 8 – hebben kritische belangstelling voor de behandeling van de mensenrechtenthematiek in de media.

Subthema 2. Actief burgerschap en besluitvorming

- 9 – kunnen besluitvorming op reële schoolse situaties toepassen ;
- 10 – oefenen inspraak en participatie in de school en beargumenteren het belang ervan ook in andere organisatievormen ;
- 11 – kunnen meerderheids- en minderheidsstandpunten onderscheiden en benoemen ;
- 12 – kunnen rechten en plichten binnen een concrete situatie uitleggen ;
- 13 – kunnen verschillende belangen op korte en langere termijn afwegen ;

- 14 – spannen zich in om de belangstelling, de standpunten en de argumenten van anderen te respecteren ;
- 15 – spannen zich in om voorstellen of argumenten genuanceerd te benaderen ;
- 16 – voelen zich aangesproken om binnen en buiten de school verantwoordelijkheid op te nemen en deel te nemen aan allerlei initiatieven.
- 4 – kunnen schriftelijk informatie aanvragen en meedelen in herkenbare en concrete situaties ;
- 5 – kunnen hun eigen mening en gevoelens uiten ;
- 6 – hanteren gepaste taal en omgangsvormen ;
- 7 – kunnen hulpmiddelen gebruiken om taalvaardig te handelen en hun communicatie te verbeteren.

Leren leren

In dit vakoverschrijdend leergebied is behalve informatie verwerven en verwerken en de regulering van het leerproces vooral belangrijk :

- 1 – de leerlingen kunnen hun leeropvattingen, leermotieven en leerstijl in vraag stellen en zo nodig veranderen ;
- 9 – beseffen dat ze de oorzaak van slagen en mislukken vaak subjectief toeschrijven ;
- 10 – beseffen dat het affectieve het leerproces beïnvloedt ;
- 11 – kunnen hun eigen interesses, capaciteiten en waarden verwoorden ;
- 12 – kunnen een positief zelfbeeld ontwikkelen op basis van betrouwbare gegevens ;
- 13 – kunnen, rekening houdende met de eigen interesses, capaciteiten en waarden, een zinvol overzicht verwerven over studie- en beroepsmogelijkheden ;
- 14 – zijn bereid een onbevooroordeelde houding aan te nemen ten aanzien van studielopbanen en beroepen ;
- 15 – kennen de verschillende fasen van een keuzeprocess en kunnen ze doorlopen.

Vakgebonden eindtermen PAV

Functionele taalvaardigheid

- 2 – de leerlingen kunnen luisteren in interactie met anderen ;
- 3 – zijn mondeling assertief : ze kunnen informatie inwinnen, samenvatten en meedelen ;

Organisatiebekwaamheid

De leerlingen kunnen :

- 22 – bij groepsopdrachten onder begeleiding : overleggen en actief deelnemen, instructies uitvoeren, reflecteren ;
- 23 – omgaan met formele en informele afspraken, regels en procedures ;
- 25 – hulp invoeren ;
- 26 – een beroep doen op diensten of instellingen waar ze met eventuele vragen, klachten of meldingen terecht kunnen.

Tijd- en ruimtebewustzijn

- 27 – de leerlingen kennen de grote lijnen van maatschappelijke structuren en mechanismen die hun leven beheersen of beïnvloeden ;
- 28 – kunnen in hun eigen regio de belangrijkste maatschappelijke voorzieningen situeren ;
- 29 – kunnen onder begeleiding aspecten van het dagelijks leven van mensen in een andere tijd of op een andere plaats met hun eigen leven vergelijken.